

Myšlenka chrámu v dějinách

Hugh W. Nibley

Během půldruhého století si Svátí posledních dnů uvědomovali vliv budování chrámů a chrámové služby na jejich vlastní kulturu. Pokud je však někdo upozornil na kulturní přesah tohoto jádra jejich víry a praxe, pak je to apologeta historiků Církve Ježíše Krista Svátých posledních dnů Hugh W. Nibley. Před pětadvaceti lety, v očekávání zasvěcení londýnského chrámu, napsal esej nazvanou „Myšlenka chrámu v dějinách“. V tomto pojednání, které je zde publikováno, dokumentuje rozpolcenost církevních otců vůči chrámu v Jeruzalémě – byl to dobrý konec nebo tragická ztráta? Sleduje pokusy o alegorizaci či přemístění posvátného centra jako církve nebo Božího hrobu. Své studium obohacuje o srovnávací a vzorkové metody, které poukazují na rozšíření chrámových představ ve všech kulturách světa. Implicitně se zabývá „otázkou priority“ a v řadě studií ukazuje, že komplex chrámové architektury Svátých posledních dnů, symboliky a rituálního procesu nelze nalézt v prostředí doby a místa, kde žil Joseph Smith. Bližší podobnosti lze vystopovat ve starověku.

Truman G. Madsen

Církevní otcové, zejména ze čtvrtého století, kteří hlásají vítězství křesťanství nad jeho soupeři, neustále hovoří o církvi jako o konkurentce a vytlačovatelce synagogy a moderní autority se shodují v tom, že křesťanská církev vyrostla v obřadu a liturgii „ve stínu synagogy“.¹ Tato skutečnost má ovšem větší význam. Dokud stál chrám, měli Židé jak jeho starobylé obřady, tak i obyčej synagogy, ale nešlo o totéž. Chrám byl jedinečný, a když byl zničen, židovská synagoga nepřevzala jeho zvláštní posvátné funkce – nebyla k tomu nikterak oprávněna.²

Ztráta chrámu

Není zvláštní, že křesťanská církev převzala svůj rituál a liturgii spíše ze synagogy než z chrámu? Pohotovým vysvětlením bylo, že chrám byl Bohem zničen, Starý zákon zrušen a na jeho místo nastoupil duchovní chrám – něco mnohem vznešenějšího a jemnějšího.³ Ale jestliže Bůh opustil chrám, neméně opustil i synagogu – proč ji tedy kopírovat? Jestliže byl „duchovní“ chrám o tolik lepší než onen hmotný nemotorný originál, proč se křesťané vymykali a stejně si vypůjčovali fyzické židovské a pohanské obřady a praktiky mnohem nižšího původu? Stejní církevní představitelé, kteří tak suverénně pohrdali hrubým a zastaralým systémem chrámových obřadů, současně horlivě prosazovali obřady synagogy (v nejlepším případě druhořadého chrámu) s hojnou a stále rostoucí příměsí čím dál populárnějších pohanských praktik.⁴ Křesťanský svět se s rétorickými abstrakcemi o čistě duchovním nástupci chrámu zjevně nespokojil. Jestliže však chloubovou církve bylo, že začala sprádat své vlákno opět tam, kde Starý zákon skončil, proč nepokračovala spíše v linii chrámu než synagogy?⁵

Odpověď zní, jak uvidíme dále, že prvotní církev tak učinila, zatímco pozdější církev, v každém směru úplně jiná, se o to rovněž pokoušela, avšak neúspěšně, načež se po určité době snažila zavést vlastní náhražky chrámu. Svatý Jeroným tvrdí, že právě tak jako Židé měli chrám, křesťané mají Boží hrob, a ptá se: „Nezdá se vám Boží hrob Páně úctyhodnější?“⁶ Nebyla to prázdná rétorika. Křesťané čtvrtého století pohlíželi na Boží hrob

¹ O. Marucchi, *Handbuch der christlichen Archaeologie* (Einsiedeln: Benzinger & Co., 1912), p. 25.

² *On the uniqueness of the Temple*, Megillo I, xi (L. I. Goldschmidt, *Der Babylonische Talmud* [Haag: M. Nijhoff, 1933] III, 567f.).

³ Velmi časté téma. Eusebius k němu uvádí (*Eccl. Hist.* X, 4, 69), že církev je intelektuálním obrazem chrámu. Mojžíš vstupující a vystupující ze Svatyně Svatých je pro svatého Řehoře „mysl, jak vstupuje a opouští stav kontemplace“; zlato na oděvu vysokého kněze je odlesk intelektu atd (Epist. xxv, in Migne, *Patrologiae Latinae* 77, 474, 471).

⁴ Dobrým příkladem je St. Ambrose. Viz H. Leclercq, in F. Cabrol & H. Leclercq, *Dictionnaire d'Archaeologie Chretienne et de Liturgie* VI, 485–88.

⁵ Názornou paralelu nabízí islám, kde mešita je obrazem synagogy, podobně jako je tomu u křesťanských kostelů, zatímco Kába (stavba ve městě Mekka uprostřed Velké Mešity, nejposvátnější místo islámu) představuje chrám (viz také pozn. 24 níže); E. Lambert, „Le Synagogue de Dura-Europos et les Origines de la mosque“, *Semitica III* (1950): 67–72.

⁶ *St. Jerome*, Epist. xlvi, in Migne, *Patrol. Lat.* 22:486.

s velkou úctou a považovali jej za legitimního nástupce chrámu. Velcí biskupové té doby hlasitě ale marně protestovali proti utkvělé představě, že k dosažení skutečného spasení musí křesťan navštívit Jeruzalém a Boží hrob,⁷ a mnohé moderní studie ukázaly, že ustanovení a obřady Božího hrobu představují vědomou snahu navázat na chrámové tradice.⁸ Teprve později se ujalo učení, že každý kostel může být považován za rovnocenný chrámu, to však nikdy neznělo příliš přesvědčivě. Svatý Ambrosius byl prvním křesťanským spisovatelem, který nazval kostel chrámem, ale redaktoři Patrologia nám ve svém komentáři připomínají, že kostel rozhodně není žádným chrámem ve smyslu chrámu Šalomounova.⁹ Samotný Řím po staletích tvrdého soupeření nedokázal vytlačit Jeruzalém jako nejvyšší objekt touhy všech poutníků.¹⁰ Rané křesťanské liturgie prozrazují neustálou snahu fyzicky reprodukovat něco, co by se nejvíce blížilo chrámovým obřadům z Jeruzaléma. Většina liturgie je vyplněna Davidovými žalmy, starými rituálními texty z chrámu; od introitu (introdukce, predehra; pozn.překl.) až po aklamaci závěrečného žalmu (Ž 150) je to chrámová symbolika; kněží jsou bez výjimky označováni jako levité a biskup (ačkoli jeho úřad a titul pochází ze synagogy, nikoli z chrámu) je přirovnáván k vysokému knězi Aronovi. Studenti křesťanského rituálu a liturgie se dnes shodují, že žádná církev nemá nic, co by se blížilo původním obřadům a obřadům prvotní církve; všichni poukazují na „zející díry“ v křesťanském rituálu a podrobně popisují, jak byly tyto mezery v průběhu staletí zaplňovány náhradním materiálem z židovských, klasických a germánských pramenů.¹¹ Toto řešení nebylo uspokojujivé: stín chrámu nepřestával děsit církevní představitele, kteří téměř propadali panice při pomyslení, že by Židé mohli někdy svůj chrám obnovit.¹² Protože tradice konvenčního křesťanství jsou tradicemi synagogy, nemohly by pravému chrámu konkurovat o nic víc než synagoga sama.

Co vytváří chrám? Plán vesmíru

Ačkoliv slova *synagoga*, *ecclesia* (církev) a *chrám* běžně používají církevní učenci k označení židovského, křesťanského a pohanského náboženství v tomto pořadí, neváhají autority použít slovo chrám jak pro židovský chrám, tak i k označení svých vlastních kos-

⁷ *Gregorius Nyssenus*, Epist. ii, in Migne, Patrol. Graec. 46:1012, 1016.

⁸ Viz níže pozn. 23. Když Sv. Helena založila velkou církev na pozůstatku hrobu obsahujícím dřevo z kříže, nazvala ji dokonce „Nový Jeruzalém v protikladu k tomu starému, jenž byl zpusťošen“, *Socrates, Eccles. Hist.* I, 17.

⁹ *Ambrose*, Epist. xx, n. 2, discussed in Migne, Patrol. Lat. 11:307f.

¹⁰ H. Hubert, v *Revue de l'Hist. des Religions*, 1899, pp. 246f. St. Maximus, *Homily 72*, in *Patrol. Lat.* 57:405–6, vyjadřuje pocit konkurence.

¹¹ „Zející díra“ („trou beant“) je výraz H. Leclerqa, op. cit. VI, 480. K výplni v L. Duchesne, *Origines du Culte Chretien* (Paris: Fontemoing, ed., 1898), pp. 8ff.; a nověji J. Lechner & L. Eisenhofer, *Liturgik des romischen Ritus* (Freiburg: Herder, 1953), pp. 5–6, 191ff.

¹² Horlivá touha jednou provždy odstranit ducha chrámu je patrná u Cypriana; *Adv. Judaeos*, in *Patrol. Lat.* 4:716f., 739, 741; *Lactantius, De vera sapientia* IV, xiv, ibid. 6:487; Athanasius, *De incarnat. verbi*, in *Patrol. Graec.* 25:165; Epiphanius, *Adv. haeres.* 1, 2, 24, ibid., 41:392–93; Basil, *Comment*, in *Isaiam* ii, ibid., 24:249, etc.

telů.¹³ Existují-li tedy nesvaté chrámy, budou jistě existovat i chrámy posvátné: to, co odlišuje chrám od jiných staveb, není jeho posvátnost, ale jeho forma a funkce.

Jaká je to forma? Přibližně stovka studií novějšího data se dá shrnout do jediné věty: chrám, ať už dobrý nebo špatný, je zmenšeným modelem vesmíru. První zmínku o slovu *templum* učinil Varro, pro něhož *templum* označuje budovu speciálně postavenou k výkladu nebeských symbolů – jakýsi druh observatoře, kde se člověk snaží uvědomit si své místo ve vesmíru.¹⁴ Kořen *tem* označuje v řečtině a latině „řez“ resp. průsečík dvou navzájem kolmých přímk, „bod, v němž se protíná vodorovná a svislá osa“ a kde se tedy stýkají čtyři kvadranty,¹⁵ přičemž každý chrám je pečlivě orientován tak, aby vyjadřoval „myšlenku předem stanovené harmonie mezi nebeským vzorem a pozemským obrazem“.¹⁶ Eusebius tuto myšlenku jasně vyjádřil už dávno, když řekl, že církve je „velký chrám, který božské Slovo ... zřídilo na zemi jako intelektuální obraz nebeského vzoru, ... pozemský příklad nebeských objektů v jejich obíhání, nadpozemský Jeruzalém, nebeská hora Sion“ atd.¹⁷ Varro sám říká, že existují tři chrámy, jeden na nebi, jeden na zemi a jeden pod zemí.¹⁸ V pojetí univerzálního chrámu jsou tyto tři chrámy totožné, jeden je postaven přímo nad druhým, přičemž pozemský chrám, který je uprostřed této trojice, představuje „nebeský pól, kolem něhož se odehrávají všechny nebeské pohyby, uzel svazující zemi a nebesa dohromady, sídlo univerzálního panství“.¹⁹ Zde se setkávají čtyři horizontální oblasti a zde se stýkají tři světy. Ať už ve Starém nebo Novém světě, představa tří úrovní a čtyř směrů ovládala celou ekonomii chrámů a společností, které chrámy formovaly a řídily.²⁰

Chrám v Jeruzalémě, stejně jako Boží trůn a samotný Zákon, existoval podle Talmudu již před založením světa.²¹ Všechny jeho „middoty“ neboli míry byly posvátné a striktně předepsané, s přísnými pravidly jejich orientace.²² Jeho povaha kosmického centra je

¹³ Nazývat kostel chrámem sice není běžné, ale nikoho to nepohoršuje. Zenon byl proti stavbě honosných kostelů, „protože taková věc není skutečným chrámem; ... věřící lid je skutečným chrámem Božím“. (*Lib. I. Tract*, iv, in *Patrol. Lat.* 11:356). Athanasius říká, že pravou Svatyní Svatých je samo nebe, nikoli „chrámy církví postavené lidmi“. (*Quaestiones in Epist. Pauli*, in *Patrol. Graec.* 28:769). Sokrates uvádí, že pohanský chrám (naos) byl přeměněn na křesťanský kostel. (*Hist. Eccl.* IV, 24). Tyto pojmy se však používají volně a jsou zaměnitelné.

¹⁴ Varro, *Ling. Lat.* VII, 6–9; discussed by S. Weinstock, „Templum,“ in *Römische Mitteilungen* XLVII (1932): 100–101. Cf. A. Jeremias, *Handbuch der altorientalischen Geisteskultur* (Leipzig, 1913), pp. 146, 185.

¹⁵ O. Richter, in Pauly-Wissowa, *Realencycl. d. Altertumswissenschaft* XVI, i, 563; Jeremias, loc. cit.

¹⁶ A. Jeremias, *Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients* (Leipzig, 1916), 3rd ed., pp. 49ff.

¹⁷ Eusebius, *Eccl. Hist.* X, 4, 69.

¹⁸ *Ling. Lat.* VII, 8.

¹⁹ A. Jeremias, in C. De la Saussaye, *Lehrbuch der Religionsgeschichte* (Tübingen, 1925) I, 513. O tomto konceptu podrobně pojednává E. Burrows ve své kapitole knihy S. H. Hooke, *The Labyrinth* (London: SPCK, 1935).

²⁰ Je třeba mít na paměti, že starověká společnost měla sakrální strukturu. Jedním z nejlepších pojednání o konceptu chrámu je dílo Zelia Nuttall, *The Fundamental Principles of Old and New World Civilizations* (Peabody Museum Papers, vol. 2, 1901).

²¹ *Pesachim* IV, iv (Goldschmidt, II, 512).

²² *Erubim* V, i (Goldschmidt II, 186–90). „Middoth, or the Measurements of the Temple,“ *Palest. Explor. Fund. Quart.*, 1886, pp. 92ff., 224ff.; 1887, pp. 60ff., 116ff.

živě připomínána na mnoha středověkých vyobrazeních města Jeruzaléma a Božího hrobu, které jsou zobrazovány jako přesný střed a pupek země.²³ Muslimové očividně napodobili židovské i křesťanské představy a svou Kábu pojali „nejen jako střed země, ale střed celého vesmíru... Každé nebe a každá země má svůj střed vyznačený svatyní jako pupkem. ... V každé z nich se konají stejné obřady jako v Kábě. Tak je svatyně v Mekce ustanovena jako náboženský střed vesmíru a jasně se jeví kosmický význam každého rituálního úkonu, který je zde prováděn.“²⁴

Co je svázáno na zemi, je svázáno v nebi

Z chrámu v Jeruzalémě vzešly myšlenky a tradice, které se rozšířily do celého židovského, křesťanského a muslimského světa. Nejstarší křesťanské obřady a stavby tak vykazují výraznou orientaci, k čemuž Voelkl poznamenává:

„Je obvyklé, že se lidé orientují podle nějakého pevného bodu ve vesmíru. ... Dogmatická tendence prvních staletí, která vytvořila ‚svatou linii‘ směřující na východ, ... dosáhla své konečné podoby v mystických hlubinách scholastiky.“²⁵

To, co začalo jako hmatatelná realita, se nakonec rozplynulo v abstrakcích scholastiků, ale původem oné myšlenky je jednoznačně chrám.

Místo setkání

Chrám jako rituální střed vesmíru byl v dávných dobách považován za jediný bod na zemi, kde lidé mohli navázat kontakt s jinými světy. Tento aspekt myšlenky chrámu byl v posledním desetiletí předmětem intenzivního výzkumu. Dnes se všeobecně uznává, že nejstarší chrámy nebyly, jak se dříve předpokládalo, sídly božstev, ale spíše místy setkání, na nichž se lidé v určitých dobách pokoušeli navázat spojení s vyššími mocnostmi. „I když se časem stal příbytkem božstva,“ tvrdí Contenau, „původně mohl mít podobu jakési chrámové pasáže nebo příchozího místa...“²⁶ Chrám byla budova, „kterou bohové procházeli, aby se dostali ze svého nebeského sídla do svého pozemského příbytku. ... Zikkurat tedy není ničím jiným než oporou pro stavbu na jeho vrcholu a schodištěm, které z něj vede mezi vyšším a nižším světem.“²⁷

V tomto ohledu se chrám podobal hoře, neboť „sama hora byla původně takovým místem setkání tohoto a vyššího světa“.²⁸ Bylo by možné sestavit dlouhý seznam posvátných vrcholů, na nichž Bůh za stara, jak se věřilo, rozmlouval s lidmi, včetně „Hory

²³ “The Middle of the World, in the Holy Sepulchre,” *Pal. Expl. Fund Quart.*, 1888, pp. 260ff. For illustrations, K. J. Conant and G. Downey, “The Original Buildings at the Holy Sepulchre in Jerusalem,” *Speculum* 31 (1956): 1–48.

²⁴ G. E. von Grunebaum, *Mohammedan Festivals* (New York: Schuman, 1951), p. 20.

²⁵ L. Voelkl, “Orientierung im Weltbild der erster christlichen Jahrhunderte,” *Rivista di Archeologia Cristiana* XXV (1949): 155.

²⁶ G. Contenau, *Le Deluge Babylonien*, etc., p. 246.

²⁷ A. Parrot, *Ziggurats et Tour de Babel* (Paris: A. Michel, 1949), p. 208.

²⁸ Contenau, loc. cit.

Hospodinova domu“.²⁹ V 50. letech 20. století se objevilo mnoho studií popisujících základní myšlenku chrámu jako jakési předsíně mezi světy a zvláštní pozornost byla věnována skutečnosti, že v Egyptě i Mezopotámii byly chrámy situovány na nábřežích s přístavy pro nebeské koráby.³⁰

Zkoumání nejstarších chrámů, zobrazených na pravěkých pečetích, dospělo k závěru, že tyto vysoké stavby byly zároveň „obrovskými oltáři“, postavenými jednak proto, aby přitahovaly pozornost vyšších mocností (zápalná oběť byla jakýmsi kouřovým signálem), jednak proto, aby tvořily „schody, po nichž měl bůh při vyslyšení těchto modliteb sestoupit na zem. ... Přichází a přináší obnovu života ve všech jeho podobách.“³¹ Zdá se, že lidé od počátku stavěli oltáře v naději, že se jim podaří navázat spojení s nebem, a za stejným účelem stavěli vysoké věže (viz Genesis 11:4).

Jako stěžejní bod a pól vesmíru je chrám také zvláštním způsobem spjat se severní hvězdou, Polárkou, kolem níž se všechno otáčí.³² Zároveň je místem setkání vyššího a nižšího světa a jediným bodem, kde je možný přechod od jednoho ke druhému.³³ Proto jsou v nejstarších křesťanských záznamech brány a klíče tak úzce spojeny s chrámem. Učenci často poznamenávají, že Petrovy klíče (Matouš 16:19) mohou být pouze klíči chrámu, v němž je prováděna práce za mrtvé.³⁴ Mnoho studií prokázalo totožnost hrobu, chrámu a paláce jako místa, kde působí síly jiného světa pro blaho lidstva.³⁵ Ve čtvrtém století došlo k masivní a trvalé změně cíle poutníků z chrámů na hrobky, ačkoli tyto dva cíle byly vždy propojeny.³⁶ Chrámové obřady jsou vždy obřady předků a v souladu s tím hraje hlavní roli v těchto obřadech první předek a praotec všeho lidstva.³⁷

Chrám v Jeruzalémě byl přirozeně zkoumán spolu s ostatními a bylo zjištěno, že jeho obřady jednoduše a přirozeně zapadají do obecného schématu.³⁸ Profesor Albright sice poznamenává, že Šalomounův chrám nebyl pohanského původu, ale popisuje jej jako

²⁹ H. Frankfort, *Birth of Civilisation in the Near East* (Garden City: Doubleday, 1956), p. 56, n. 5. P. Amiet, "Ziggurats et 'Culte de Hauteur' des Origines a l'Epoque d'Akkad," *Revue d'Assyriologie* XLVII (1953):23–33.

³⁰ A. Parrot, "La Tour de Babel et les Ziggurats," in *La Nouvelle Clio* IV (1950):159; Herb. Ricke, "Bemerkungen zur Aegyptischen Baukunst des alten Reiches," I, in *Beitr. zur Aeg. Bauforschung U. Altertums-kunde*, Heft 4 (Zurich, 1944).

³¹ Amiet, op. cit., p. 30; A. Parrot, *Ziggurats*, etc., p. 209; especially see H. J. Lenzen, *Die Entwicklung der Zikurrat von ihren Anfängen bis zur Zeit der III Dyn. von Ur* (Leipzig: Harrassowitz, 1941), for the altar idea.

³² H. Kees, *Aegypten* (Munich: Beck, 1933), p. 298; A. Jeremias, *Handbuch*, etc., pp. 33, 53, 125, 236, 343; for Israel, R. Eisler, *Jesus Basileus ou Basileus* (Heidelberg, 1930), II, 670.

³³ E. Burrows, "Problems of the Abzu," *Orientalia* I (1932):231–56, and in Hocke, op. cit., pp. 49ff. The concept is very familiar to classical students, Daremberg-Saglio, *Dictionnaire* III, 2021f.; O. Richter, in Pauly-Wissowa, *Realencycl.* XVI, i, 561–63.

³⁴ The classic study is Kohler's in *Archiv fur Religionswissenschaft* VII (1906):215ff.; more recently O. Cullmann, *Urchristentum und Gottesdienst* (Zurich: Zwingli-Ferlag, 1950), 274f.; Aug. Dell, "Mt. 16:17–19," in *Ztschr. f. NT Wiss.* 15 (1914):27ff.; H. Gunkel, *Zum Religionsgeschichtliche Verstandnis des Neuen Testaments* (Göttingen, 1903), p. 73, n. 7; A. Sulzbach, "Die Schlüssel des Himmelreiches," *Ztschr. f. NT Wiss.* IV (1903): 190–93.

³⁵ A. Moret, *Histoire de l'Orient* (Paris: Presses Universitaires, 1941) I, 218–37, 365, 377. The theme is treated at length in Hooke, op. cit.

³⁶ Nápaditě znázorněno v John Chrysostom, *Sermo post redi tum*, in *Patrol. Graec.* 52:440.

³⁷ Vhodnou prezentací tohoto často zpracovávaného tématu je Otto Huth, *Janus* (Bonn, 1932), passim.

³⁸ Tomuto tématu je věnována kapitola A. R. Johnsona v knize S. H. Hooka, *Labyrinth*.

místo setkání s jiným světem představující „bohatou kosmickou symboliku, jež se v pozdější izraelské a židovské tradici do značné míry ztratila“.³⁹ To znamená, že čím dále do minulosti jdeme, tím jednodušší je u lidí za stará pojetí chrámu jako celku a tím nápadněji vše ukazuje na jedinou tradici. Albright náležitě komentuje dvanáct volů jako kosmický symbol koloběhu roku a tři stupně velkého oltáře jako symboly tří světů.⁴⁰

Rituální drama

Obřady chrámu jsou vždy opakováním obřadů, které provázely jeho založení na počátku světa, a vyprávějí, jak to všechno vůbec vzniklo. Založení svatyně se shoduje se založením či stvořením samotné země: „Prvním pevným bodem v chaotických vodách ... je místo svatyně, která se stává pozemským sídlem světového řádu, jehož záštitou jsou trůn a oltář. Založení svatyně se tedy shoduje se stvořením.“⁴¹ Lord Raglan nás po celoživotním studiu ujišťuje, že po prozkoumání všech rituálů světa dojdeme ke zjištění, že onen prvotní a původní praobřad, z něhož všechny ostatní vycházejí, byla dramati-zace stvoření světa.⁴² A Mowinckel shrnuje společný kultovní vzorec všech nejstarších civilizací: „Je to stvoření světa, které se opakuje.“⁴³

Toto drama stvoření nebylo jednoduché, neboť, jak připomínají výše uvedené autority, nezbytnou součástí příběhu je rituální smrt a zmrtvýchvstání krále, který představuje zakladatele a praotce lidského pokolení, a jeho konečné vítězství nad smrtí jako kněze a krále, po němž následuje jakási forma *hieros gamos* neboli rituálního sňatku za účelem zplození lidského pokolení.⁴⁴ To vše se dnes stalo koloritem studentů srovnávací religionistiky, ale ještě na přelomu 19. a 20. století o tom nikdo nic nevěděl. Toto dnes již známé „drama roku“ s jeho rovněž známými epizodami najdeme všude, kam se podíváme – v egyptské memfitské teologii (o níž se v poslední době tvrdí, že měla velký vliv na židovské náboženství), v dobře doložených babylonských novoročních obřadech, ve velkých světských oslavách Římanů, v rituálních počátcích řeckého dramatu, v chrámových textech Ras Šamra, v keltských mytologických cyklech nebo ve středověkých mysteriálních hrách.⁴⁵ A když se zeptáme, proč se toto drama hraje, dostaneme podle Mowinckela vždy stejnou odpověď: „Protože božstvo – praotec lidstva – tak kdysi na počátku učinilo a přikázalo nám, abychom činili totéž.“⁴⁶

Chrámové drama je v podstatě problémovou hrou, jejímž ústředním tématem je boj. Novoroční boj má po celém světě různé mimetické podoby – hry, závody, předstírané

³⁹ W. F. Albright, *Archaeology and the Religion of Israel* (Baltimore: Johns Hopkins, 1942), pp. 154–55, 88–89, 167.

⁴⁰ W. F. Albright, *Archaeology and the Religion of Israel* (Baltimore: Johns Hopkins, 1942), pp. 154–55, 88–89, 167.

⁴¹ A. J. Wensinck, „The Semitic New Year and the Origins of Eschatology,” in *Acta Orientalia* I (1922):160.

⁴² Lord Raglan, *The Origins of Religion* (Thinker's Library; London: Watts, 1949), pp. 58–69.

⁴³ S. Mowinckel, *Religion und Kultus* (Göttingen: Vandenhoeck, 1953), p. 76.

⁴⁴ Hooke, op. cit., pp. 99–107; Wensinck, op. cit., pp. 160, 183; Mowinckel, op. cit., pp. 73–76.

⁴⁵ T. Gaster, *Thespis, Ritual, Myth, and Drama in the Near East* (New York: Schuman, 1950), srovnává rituální dramata Ras Šamra, Chetitů, Egyptanů, Řeků, Židů, anglické mumrajské hry a křesťanské písně.

⁴⁶ Mowinckel, op. cit., p. 94.

bitvy, pantomima, tanec, divadelní představení atd. –, ale podstatné je, že hrdina je dočasně poražen a přemožen smrtí: „Král... je dokonce pošlapán mocnostmi chaosu, přece však znovu povstane a zabije falešného krále, falešného mesiáše.“⁴⁷ Tento motiv vzkříšení je pro obřady, jejichž cílem je konečné vítězství nad smrtí, zcela zásadní.

Zasvěcení

Ale člověk, který se jako poutník trmácel pustinou, aby dospěl k vodám života vyvěrajícím z chrámu, nebyl pouhým pasivním divákem. Přišel, aby se podílel na všech požehnaných poznání a obnovy sil. Nešlo mu pouze o symbolickou nesmrtelnost společenství, ale o osobní dosažení věčného života a oslavení jednotlivce.⁴⁸ Toho se jedinec snažil dosáhnout prostřednictvím procesu zasvěcení. „Zasvěcení,“ píše profesor Rostovcev, „je notoricky známým symbolem smrti,... symbolickým aktem smrti a znovuzrození, vzkříšení.“⁴⁹ Podstatou velkých obřadů, jimiž se vyznačoval Nový rok (v Izraeli stejně jako jinde jediná doba, kdy se očekávalo, že všichni přijdou do chrámu), byl „přechod, *rite de passage*, sekvence životů podle revolucí přírody“ – i když nutno poznamenat, že v této záležitosti revoluce přírody rozhodně nebyla předlohou.⁵⁰ Skutečné obřady zasvěcení byly často a podrobně zkoumány a bylo zjištěno, že vykazují velmi jasný a konzistentní vzorec. Můžeme zde uvést pouze jedinou ilustraci, převzatou z krátkého ale pozoruhodného spisu jeruzalémského biskupa Cyrila, který je obzvláště cenným svědkem, neboť je posledním církevním otcem, který byl v úzkém kontaktu s obřady starého Jeruzaléma.

Z dlouhých diskusí v Talmudu má člověk všeobecný dojem, že lidé v chrámu v Jeruzalémě trávili většinu času křty a omýváním. Jistě, křest je jedním ze specifických obřadů, který je vždy zmiňován v souvislosti s chrámem. „Když je člověk pokřtěn, stává se křesťanem,“ píše Cyril, „právě tak, jako se v Egyptě stejným obřadem stává Osirisem.“ Cyril nejenže uznává nepopíratelnou podobnost mezi křesťanským a nekřesťanským obřadem, ale také poznamenává, že mají identický význam – zasvěcení do nesmrtelnosti.⁵¹ Dotyčný křest, vysvětluje Cyril, je spíše omýváním než opravdovým křtem, protože se neprovádí ponořením. Po něm následuje pomazání, které náš průvodce nazývá „předobrazem pomazání samotného Krista“ a které každého kandidáta připodobňuje k Mesiáši.⁵² Na jiném místě popisuje tento obřad konkrétně jako pomazání čela, obličeje, uší, nosu, hrudi atd., „které představuje,“ jak píše, „odívání uchazeče ochranným

⁴⁷ Wensinck, op. cit., pp. 184–85.

⁴⁸ Ilustrují to babylonské formule, např. „Půjde-li do domu (chrámu) Sedmi, dosáhne dokonalosti“. „Půjde-li do města Babylonu, potíže jednoho dne, mír jednoho roku“ atd. uvádí T. G. Pinches v Hastingsově *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, X, 12.

⁴⁹ M. I. Rostovzeff, *Mystic Italy* (New York, 1927), pp. 76–78. Zasvěcení je „ve skutečnosti předehrou smrti a vzkříšení, které má po smrti následovat“, A. P. Elkin, *The Australian Aborigines* (Sydney, 1st ed.), p. 159.

⁵⁰ Tuto důležitou skutečnost zdůrazňuje C. H. Gordon, *Ugaritic Literature* (Rome: Pontif. Inst. Bibl., 1949), p. 57.

⁵¹ St. Cyril, *Catechesis* xxi, *Mystagogica* iii, in *Patrol. Graec.* 33:1088. J. F. Maternus, in *Patrol. Lat.* 12:1031 si také všimá dokonalé totožnosti křesťanských a egyptských zasvěcujících obřadů a přisuzuje jim plagiátorství.

⁵² Cyril, op. cit., 1077f.

štítem Ducha svatého“, což však nebrání tomu, aby zasvěcenec při této příležitosti přijal skutečný oděv – garment.⁵³ Dále uchazeči připomíná, že celý obřad „je napodobením utrpení Krista“, při němž „trpíme bez bolesti pouhým napodobením jeho přijetí hřebů do rukou a nohou: předobraz Kristova utrpení“.⁵⁴ Biskup Cyril dále trvá na tom, že nejen Mojžíš ale i Šalomoun byli tímto způsobem řádně pokřtěni: „Po omytí vodou byl [Mojžíš] pomazán a nazván Kristem, protože pomazání bylo věrným předobrazem. Když Šalomoun vystoupil na královský trůn, vysoký kněz jej po koupeli v Gihonu pomazal. To byl opět předobraz. U nás však tyto věci nejsou předobrazem, nýbrž skutečností.“⁵⁵ Z jeho poslední poznámky je zřejmé, že první křesťané popisované obřady skutečně prováděli. Židé kdysi učili, že až Michael a Gabriel vyvedou všechny hříšníky z podsvětí, „omyjí je a pomazou, vyléčí je z jejich pekelných ran, odějí je krásným čistým oděvem a uvedou je do Boží přítomnosti.“⁵⁶ O těchto věcech se často zmiňují nejstarší křesťanské spisy, ty se ale brzy ztratily způsobem, který nyní dále popíšeme.

Ztráta a rozptýlení chrámových obřadů

Nikdo se nemůže zabývat chrámy a jejich starobylými obřady (které jsme na těchto stránkách jen lehce načrtli), aniž by si položil otázku, jak se ve světě mohly tak rozšířit a zároveň tak zkomolit. Nejprve se podívejme na otázku jejich zkomolení.

1. Dá se prokázat, že jak židé tak křesťané velmi trpěli v rukou svých nepřátel kvůli utajení svých obřadů, o nichž vytrvale odmítali mluvit nebo je prozradit.⁵⁷ Když se ztratil klíč k obřadům, právě toto utajení způsobilo mnohá nedorozumění a především otevřelo dveře bezuzdnému podvodu: například každá gnostická sekta tvrdila, že má ztracené rity a obřady, klíče a učení, tak jak byly dány apoštolům a patriarchům za stará.⁵⁸
2. Lze pochybovat o tom, že někdy existovala náboženská organizace, která by neměla své rozkoly a frakce. Častou příčinou nesouladu jak mezi židy tak mezi křesťany bylo tvrzení určité skupiny, že pouze ona stále vlastní daná tajemství.⁵⁹ Proto od raných dob existovalo mnoho konkurenčních verzí pravých obřadů a nařízení.
3. I v dobrých časech se obřady, stejně jako nauky, nevyhnutelně stávají předmětem různých protichůdných výkladů a v důsledku toho se zatemňují a upozadují. Vskutku se dnes obecně soudí, že mytologie je pouhým pokusem vysvětlit původ

⁵³ Ibid., 1089; on the real garment, 1078; cf. Tertullian, *De bapt.*, c. 13.

⁵⁴ Ibid., 1081.

⁵⁵ Ibid., 1093, 1068.

⁵⁶ R. Akiba, cited by S. A. Horodezky, in *Monatsschr. f. Gesch. u. Wiss. des Judentums* LXXII, 505.

⁵⁷ Thus Minucius Felix, *Octavius*, 9–10.

⁵⁸ H. Nibley, *The World and the Prophets* (Salt Lake: Deseret Book Company, 1954), pp. 59–62.

⁵⁹ Na tuto skutečnost upozorňuje Theodosius, *Selecta de religione decreta*, v *Patrol. Lat.* 13:533–37.

a význam obřadů, kterým lidé již dávno přestali rozumět.⁶⁰ Zamlžení a zkažení rituálů je patrné v nejstarších známých textech⁶¹ a bolestně se projevuje v židovské a křesťanské literatuře. Talmud vypráví o zbožném Židovi, který znechuceně opouští Jeruzalém se slovy: „Jakou odpověď dají Izraelité Eliášovi, až přijde?“ A ptá se, proč se učenci neshodnou na chrámových obřadech.⁶² V židovské i křesťanské tradici je to totiž právě Eliáš, kdo má přijít a obřady chrámu obnovit v jejich čistotě.

4. První otcové měli připravené vysvětlení pro všechny podezřelé podobnosti mezi křesťanskými a nekřesťanskými praktikami. Vysvětlovali, že ty první pocházejí už od starých Hebrejců, a jsou tedy ve skutečnosti mnohem starší než jejich pohan-ské protějšky, které od nich byly vypůjčeny nebo ukradeny. Ve skutečnosti existuje mnoho důkazů o rozsáhlé uzurpaci chrámových obřadů ve velmi rané době. Těžko bychom očekávali, že lidé budou považovat své vlastní nejvyšší obřady za ukradené a svého nejvyššího boha za uzurpátora, a přece – kam se podíváme, tam to najdeme. Každá významná mytologie vypráví o velkém uzurpátorovi, který vládne světu a který se po prozkoumání ukáže být otcem a zakladatelem rodu!⁶³

Protože se jim zde nemůžeme věnovat jednotlivě, musíme se spokojit s konstatováním, že archetypem všech uzurpátorů je Nimrod, který si nárokuje královský a kněžský úřad na základě „vesmírného oděvu [garmentu] Adamova“, který jeho otec Cham ukradl Noémovi.⁶⁴ Když zase Ezau, další velký lovec, lstí získal tento oděv od Nimroda, prodal jej jako „prvorozenství“ Jákobovi a pak se jej podle Lep- togeneze pokusil získat zpět „a vynutit si cestu do chrámu“.⁶⁵ Rané židovské a křesťanské tradice uvádějí, že to byl Nimrod, kdo postavil babylonskou věž, první po- hanský chrám, ve snaze navázat kontakt s nebesy; byl to on, kdo zpochybnil Abra- hamovo kněžství; byl to on, kdo postavil první město, založil první stát, zorgani-

⁶⁰ Gaster, op. cit., s. 49: „Funkcí mýtu je vyjádřit trvalý význam obřadu.“ C. Gordon, c. d., s. 7: „Je-li obřad spojen s mýtem nebo legendou, je zpravidla obřad starší, neboť mýtus nebo legenda bývají vysvětlením již existujícího obřadu.“

⁶¹ Dokonce i v textech pyramid se vyskytuje obrat „jiní říkají“. „Dva chocholy na jeho hlavě jsou Isis a Nefthys ... *ale jiní říkají*, že ty dva chocholy jsou dva velmi velké uraei ... *a ještě jiní říkají*, že ty dva chocholy jsou jeho oči“ atd. E. A. W. Budge, *Papyrus of Ani* (New York: Putnam's, 1913) III, deska 7, řádek 32.

⁶² *Pes.* VI, iii-iv (Goldschmidt II, 573). Ve svém slavném dopise do Gubbia z roku 416 n. l. si Inocenc I. stěžuje, že „když se každý cítí svobodný dodržovat... jakékoliv zvyky se mu líbí, vidíme zavedené obyčeje a způsoby slavení nejrůznějšího charakteru. ... Výsledkem je pohoršení lidí, kteří nevědí, že starobylé tradice byly pozměněny lidskou opovázlivostí, a myslí si, ... že apoštolové ustanovili protichůdné věci. ...“ *Patrol. Lat.* 20:551f.

⁶³ Proto např. kněžská korporace v Heliopoli musela každoročně zasedat v soudní síni, aby očistila pochybný titul faraona a Osirise (R. Anthes, in *Journal of Near Eastern Studies* 13 [1954]:49–50, 191f.); proto královský titul v Mezopotámii „nesl do jisté míry pachů uzurpace, zejména v raných dobách“ (H. Frankfort, op. cit., s. 80); a proč může Prométheus nazvat samotného Dia podvodníkem a uzurpátorem (Aischylos, *Sputaný Prométheus*, verše 937–43, 953–63); a proč může Loki znepokojovat Othinna a bohy hrozbou, že odhalí jejich tajemství – že jsou podvodníci (Poetic Edda, *Lokasenna*).

⁶⁴ Pro předběžné vysvětlení viz H. Nibley, *Lehi in the Desert and the World of the Jaredites* (Salt Lake: Bookcraft, 1952), s. 160–64. „Vesmírný oděv [Cosmic garment]“ je označení A. Jeremiase, *Das Alte Testa- ment*, etc., str. 159.

⁶⁵ Citováno v R. Eisler, op. cit., I, 525; cf. *Book of Jasher* XXVII, 2, 7, 10; VII, 24–27.

zoval první armádu a vládl světu silou; vyzval Boha k soutěži v lukostřelbě, a když se domníval, že zvítězil, prohlásil, že není ničím menším než Božím nástupcem.⁶⁶ Zajímavé je, že všechny jeho aktivity se soustřeďují kolem chrámu, jehož obřadů a kněžství se drze pokouší zmocnit.

5. Stejně srovnávací studie, které objevily společný vzor všech starověkých náboženství – jev dnes označovaný jako „patternismus“ –, demonstrovaly také proces *rozptýlení*, kterým tento vzor postupně difundoval do celého světa – a v tomto procesu byl roztrhán na kusy, jejichž rozpoznatelné zbytky lze nalézt téměř v každé zemi a v každém období. Nyní se zdá, že první otcové nebyli daleko od pravdy, když vysvětlovali podobnosti: obřady vypadají podobně všude, kde je najdeme, ať už moderní křesťané trvají na popření této skutečnosti, protože všechny pocházejí ze společného zdroje.⁶⁷ Rekonstrukce původní předlohy z rozptýlených fragmentů byla dlouhá a pracná a ještě zdaleka není dokončena. Přesto se každým dnem jasněji rýsuje nezaměnitelný vzor. To vyvolává otázku priority: Jak se Svatí posledních dnů dostali k myšlence chrámu?

Otázka priority

Nechť si čtenář prostuduje několik fotografií chrámu Salt Lake, stavby, jejíž návrh byl podle členů Církve Ježíše Krista Svatých posledních dnů zjeven proroku Brighamůvi Youngovi. Zamyslete se nad tím, jak dokonale tato stavba zevnitř i zvenčí ztělesňuje myšlenku chrámu. Důraz na tři úrovně je zřejmý hned na první pohled; orientace je základní – každá pionýrská komunita byla ve skutečnosti umístěna a orientována s ohledem na chrám jako centrum Sionu; členité stěny a pilíře jsou známy z nejstarších monumentálních chrámů jako „nebeské sloupy“; řada hvězd, měsíce a slunečních kamenů na pilířích symbolizuje úroveň nebeské slávy; v nejnižším místě chrámu se nachází měděné moře na hřbetě dvanácti volů; tam jsou vody, jimiž zesnulí prostřednictvím svých zástupců procházejí do věčného života, bránou spasení; doprostřed západních věží je umístěna Polárka a její doprovodné souhvězdí, symbol uznávaný v celých lidských dějinách jako znázornění středu času a otáčení vesmíru; cimbuří, které stavbě propůjčuje poněkud ponurý nádech, značí její izolaci od nepřátelského světa; na hlavní věži je zlatý nápis „Svatost Pánu“, který upozorňuje, že toto místo je odděleno od světa pozemských věcí, stejně jako brány, které uzavírají cestu všem kromě několika málo lidí; samotný chrám však připomíná, že nikdo nemůže získat nejvyšší požehnání, aniž by vstoupil do jeho portálů – takže se sem nakonec vrátí celé lidstvo, ať už ve svém těle anebo v zastoupení.

⁶⁶ H. Nibley, in *Western Political Quarterly* II (1949):339ff.

⁶⁷ Vznik tohoto vzoru od počátku znepokojoval katolické bohoslovce, kteří si rozšířenou uniformitu rituálů a liturgie vysvětlovali tím, že existuje pouze v představách učenců. Tak např.: W. Paulus, „Marduk Urtyp Christ?“ *Orientalia*, no. 29 (1928); J. de Fraine, „Les Implications du ‘patternism’“, *Biblica* 38 (1956):59–73. Zatímco lidé ve starověku paralely otevřeně přiznávali a vysvětlovali je jako výpůjčky pohanů ze zbytků dřívějších dispensací evangelia, moderní katolická církev popírá všechny dispensace kromě jedné, učení otců ignoruje a „patternismus“ ponechává bez vysvětlení.

Uvnitř budovy, jak se mnozí návštěvníci mohli přesvědčit ještě před jejím zasvěcením, jsou místnosti zjevně určené k obřadům, při nichž se připomíná stvoření světa, pád člověka a jeho konečné oslavení.⁶⁸

Nejdokonalejším příkladem myšlenky chrámu je však skutečná chrámová práce. Zde se totiž snoubí veškerý čas a prostor, mizí bariéry mezi tímto a oním světem, mezi minulostí, přítomností a budoucností. Co je svázáno zde, je svázáno i tam, a jen zde se mohou otevřít brány, aby byli osvobozeni zemřelí, kteří čekají na spásné obřady. Zde se celá lidská rodina podílí na společné iniciativě; zde jsou stmeleny záznamy rodu tak daleko do minulosti, kam jen sahají, aby současná generace vykonala dílo, které zajistí, že oni a jejich zesnulí příbuzní stráví v budoucnu věčnost společně. Veškerý čas se sbíhá do tohoto díla lásky, ve kterém si světy podávají ruce a které není žádným bezduchým vedením účetnictví. Práce v chrámu je vzrušující a v průběhu let byla odměněna a podpořena mnoha úžasnými požehnáními a jedinečnými projevy. Ve velmi reálném smyslu se celé lidstvo podílí na stejném díle spásy – neboť my nemůžeme být učiněni dokonalými bez našich otců ani oni bez nás. Je to velkolepá představa. Poprvé po mnoha staletích zde lidé mohou spatřit skutečný chrám, který funguje tak, jak má – chrám v nejuplnějším a nejčistším slova smyslu.

Máme věřit, že tato jedinečná dokonalá instituce byla okopírována z některého z tisíce a jednoho otlučeného zbytku chrámu a jeho nařízení, které se ve světě dochovaly? Základní povaha a dalekosáhlé důsledky myšlenky chrámu začínají vědcům docházet teprve v naší době; před sto lety o nich nebylo nic známo – ostatně teprve koncem devatenáctého století začaly křesťanské církve orientovat své stavby v konkurenční horlivosti a touze po návratu k cestám prvotní církve.⁶⁹ V této stručné studii jsme naznačili, že pozůstatky chrámového pojetí a obřadů lze nalézt ve světě všude tam, kde existuje náboženství a kult. Není proto překvapivé, že rozhlédneme-li se kolem sebe, můžeme objevit nejrůznější paralely k praktikám Církve Ježíše Krista Svatých posledních dnů! Tisíce amerických indiánů a obyvatel tichomořských ostrovů, včetně mnoha největších náčelníků a mudrců, se svého času stali členy této Církve a zapojili se do chrámové práce. Rychle objevili často překvapivé souvislosti mezi obřady chrámu a tradicemi a zvyky svých vlastních kmenů – ačkoli je střežili v největší tajnosti. Takový objev tyto zasvěcené pracovníky vůbec neodradil, ale naopak – radovali se, že konečně mohou pochopit skutečný význam toho, co zdědili po svých otcích, ačkoli to bylo zkorodované časem a překryto hustými nánosy folklóru a legend. Mezi prvními, kdo se zapojili do práce v chrámu posledních dnů, bylo mnoho členů zednářů, společnosti, která „není náboženstvím a ani se k němu nehlásí“, ⁷⁰ ale jejíž obřady mají nezaměnitelnou podobnost s obřady chrámu. Stejně jako indiáni však i tito lidé zažili pouze rozšíření porozumění.⁷¹

⁶⁸ Nejnovější ilustrace viz *Improvement Era* 59 (duben 1956):228ff.

⁶⁹ L. Voelkl, in *Riv. Arch. Crist.* 25 (1949):155. Jak málo si i učenci uvědomují koncepci chrámu v naší době, je patrné z článku bratra S. B. Sperryho “Thoughts on Ancient Temples and Their Functions”, *Improvement Era* 58 (1955):814ff. Jestliže současný student z řad Svatých posledních dnů ví o myšlenkách, o nichž se zde hovoří, tak málo, jaká je šance, že o nich vůbec něco věděli starší před více než sto lety?

⁷⁰ E. L. Hawkins, in *Hastings's Encyclopaedia of Religion and Ethics*, VI, 120.

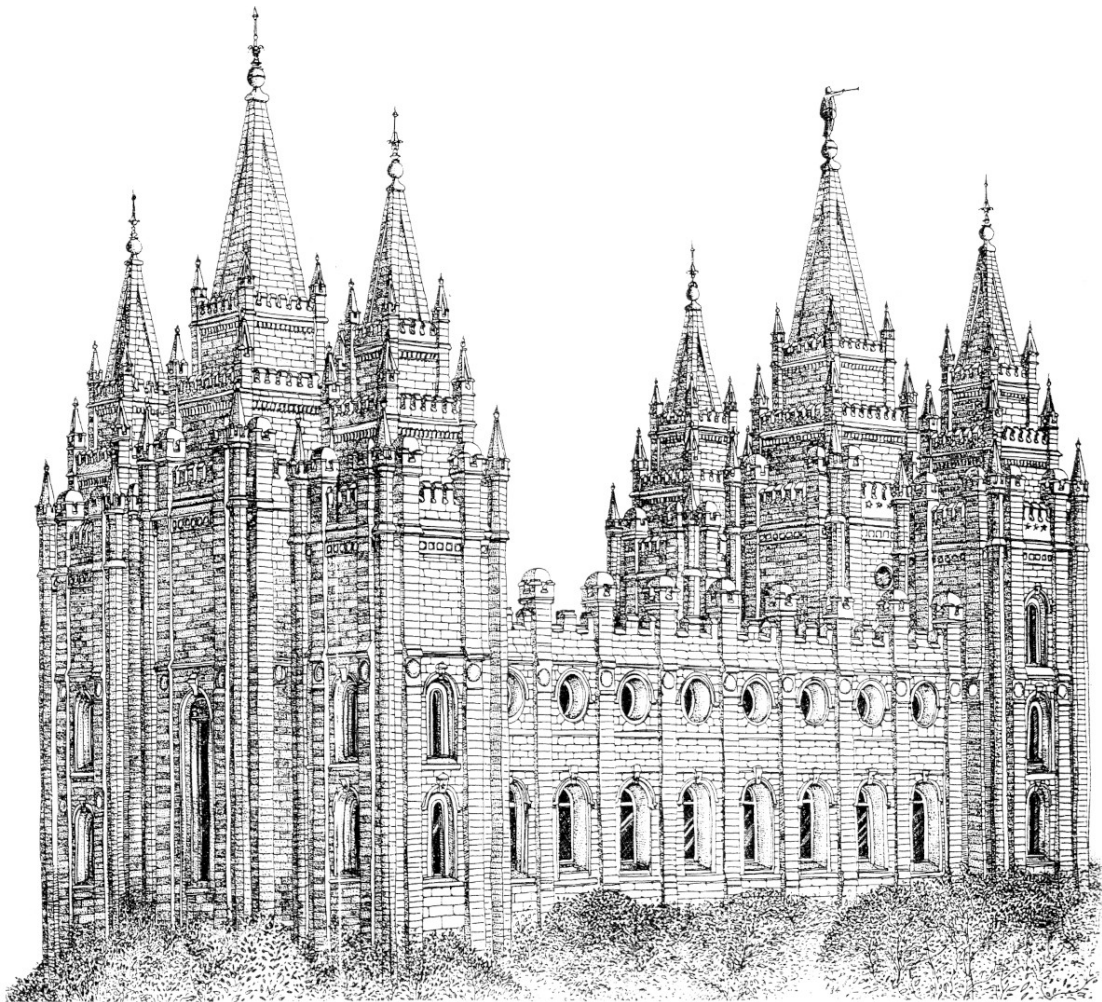
⁷¹ Hawkins, loc. cit., popisuje zednářství jako „výstřední systém morálky, zahalený do alegorie a ilustrace“.

Náboženský rituál je dnes tak všeobecně zatížen vadami podivnosti, nesourodosti, zvláštnosti, zmatené složitosti, ryzího tradicionalismu, zjevného předstírání a vyplňování, vymyšlených a umělých vysvětlení, včetně mýtů a alegorií, odhaleného smyslového apelu a obecného zamlžování a zmatečnosti, že tyto politováníhodné rysy začaly být považovány za samu podstatu rituálu. Naproti tomu shledáváme, že obřady v Církvi Ježíše Krista Svatých posledních dnů, ačkoli jsou úplné, propracované a podrobné, jsou vždy dokonale jasné a smysluplné a tvoří organický celek, který neobsahuje nic nesourodého, nadbytečného nebo mystifikačního, nic čistě ornamentálního, svévolného, zkratkovitého nebo pouze malebného. V těchto obřadech není obsažena žádná morální, alegorická nebo abstraktní symbolika, nezpracovávali je žádní badatelé a básníci, žádní učení věrozvěstové si je nedovolili vykládat, nikdy nebyly předmětem spekulací a teorií, nevykazují žádné známky vynálezu, vývoje či opracování. Josiah Quincy prohlásil, že chrám v Nauvoo „se rozhodně nedá srovnávat s žádnou církevní stavbou, kterou lze rozlišit přirozeným zrakem“, ⁷² a architekti říkají totéž o chrámu Salt Lake. To je velká i když původně nezamýšlená pocta dokládající jasnou skutečnost, že Svatí posledních dnů při zakládání svých chrámů neadoptovali tradiční formy: u nich jsou chrám a jeho obřady naprosto nedotčené. Naproti tomu církevní a chrámová architektura ve světě je exotickou směsicí, zmateným komplexem převzatých motivů, úpornou snahou propracovat se staletími zpět do jakéhosi zlatého času a místa, kdy lidé ještě měli světlo.

Ve čtvrtém desetiletí devatenáctého století se myšlenka chrámu náhle vynořuje ve své plné dokonalosti, a to nikoli jako pouhá teorie, ale jako program intenzivní a inspiřující součinnosti, která věřící odměňuje tím, že jim ukazuje plný rozsah a význam plánu spasení.

vaný symboly“. Do doby, než bude provedeno vyčerpávající studium, které si toto téma zaslouhuje, zde jen uvedeme, že rozsáhlá četba zednářského učení a nauky hlásané Svatými posledních dnů a jejich historie by měla každému čtenáři objasnit, že první je stínem, druhé podstatou. Jedno je doslovné, druhé alegorické.

⁷² J. Quincy, *Figures of the Past* (Boston: Little, Brown, 1901), p. 389.

Salt Lake Temple

Poznámka: Neoficiální překlad. Text neprošel jazykovou úpravou.
Sazba v systému L^AT_EX na www.overleaf.com. Font Heuristika.